

Archaeology of Modernity: The Nazi Indoctrination Camp at Wustrau, Brandenburg

Hessari, M.¹; Bernbeck, R.²; Pollock, S.³

Type of Article: Research

Pp: 371-389

Received: 2022/01/10; Accepted: 2022/04/18

 <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.371>

Abstract

In the past decades, archaeology has turned toward research on societies that lie temporally between the industrial age and the present, what can be considered a “late historical archaeology.” The cultural materials for the study of this branch of archaeology include archival written sources, audio and video sources, and eyewitnesses, all of which are analysed together with the findings of archaeological excavations. Studies of the modern period in archaeology, which includes the industrial age and the era of globalization, document both individual and collective processes. Archaeology of modern times requires an interdisciplinary perspective, drawing on the disciplines of art history, history, sociology, anthropology, and even criminology in analysing and interpreting its findings. The present article is the result of a study in the archaeology of modernity, in which the authors investigated a World War II Nazi training camp in Wustrau, located in the German state of Brandenburg, about 70 km northwest of Berlin. The camp was built to “retrain” - or brainwash -non-Russian members of the Red Army such as Ukrainians, Muslim Tatar prisoners as part of a plan to send them into the territories of the Soviet Union as trained Nazi administrators. The archaeological excavation in Wustrau was conducted jointly by members of the Free University of Berlin, Isfahan Art University and the Cultural Heritage and Tourism Research Institute. **Keywords:** Modern Archaeology, Indoctrination Camp, World War II, Wustrau.

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh
(MBP)

Parseh Journal of Archaeological
Studies
Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the Creative Commons.

1. Associate Professor, Department of Prehistoric Archeology, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH), Tehran, Iran (Corresponding Author).

2. Professor, Institute of Western Asian Archaeology, Free University of Berlin, Berlin, German.

3. Professor, Institute of Western Asian Archaeology, Free University of Berlin, Berlin, German.

Citations: Hessari, M.; Bernbeck, R. & Pollock, S., (2022). “Archaeology of Modernity: The Nazi Indoctrination Camp at Wustrau, Brandenburg”. *Parseh J Archaeol Stu*, 6 (21): 371-389 (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.371>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-817-en.html>

Introduction

This paper offers an account of two seasons of excavations in 2020 and 2021 in Wustrau, northwest of Berlin. At the edge of this village, the Nazis had erected in the 1940s an indoctrination camp for Soviet prisoners of war. The framework of our research in this former camp is informed by the archaeology of modernity, which goes beyond the search for cultural-historical chronologies to identify connections among material remains, historical documents and the violent conditions under which they emerged (fig2 -3). Fieldwork was funded by the “Peace and Conflict Studies” program of the Free University of Berlin and supported by the Regional Heritage Office of the state of Brandenburg.

The work is the result of a joint research program of the Free University of Berlin, Isfahan University of Art and the Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization. This German-Iranian joint excavation was designed to counter traditional expectations, in which European, American or other archaeologists of foreign nationalities travel to Western Asian countries to carry out field research. Instead of researching the cultural history of Iran, the archaeological excavation took place in Germany with the goal to reconstruct a part of 20th century German history. The archaeology of modernity, is the second exceptional characteristic of the project. Investigating the material culture of the 20th or 21st centuries is still unusual in both Germany and Iran.

Research History

A brief historical background shows that after the First World War (ending in 1918), nationalism and extreme racism grew quickly in Germany. In this general climate, National Socialism was able to gain power and turn the racist Adolf Hitler into its “leader“ in 1933 and continuing until 1945. In the short time of 12 years, the repressive regime incarcerated more than 10 million people from 20 European countries in more than 44000 forced labor and extermination camps; the highest number of prisoners came from Poland and the Soviet Union.

In the year 1941, Germany invaded the Soviet Union and opened a new theater of war, the „Eastern Front.“ The German attack was initially successful and the Wehrmacht occupied large parts of the western Soviet Union. In a short time, the German military also captured more than one million Red Army soldiers. To handle the occupied territories and the large number of prisoners, a new „Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories“ was established within the government. The handling of prisoners of different ethnicities and religions was planned in this ministry. One case concerned the recruitment of different ethnic groups of Soviet prisoners into the Wehrmacht and sections of the repressive special units of the Nazi system such as the SS.

With the establishment of the Prisoner of War Department in July 1941, prisoners of war were screened and segregated by ethnicity. As the war continued, the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories started a “re-education” program for

Red Army prisoners of Turkic origin to turn them into administrators or Wehrmacht members. Before being sent back to the east, a system of indoctrination and training was established. At the end of the program, the prisoners were integrated into battalions such as the “Eastern Muslim Battalion”, others into special SS units. According to preserved documents, the military formation aimed at uniting all Muslim Turks into such fighting units (Volga Tatars, Azerbaijanis, Turkestanis). One of the ethnic groups that was separated from the bulk of Russian Red Army prisoners were the Tatars. Many of them had been captured in 1941 and early 1942 around Byalištok, Lviv, Kerch and Kharkiv.

In 1942, around 1,500 prisoners of war of various ethnicities, some of them Tatars, were held in the camp of Wustrau and trained there to be later recruited into the battalion “Idel-Ural”(fig. 1). The most famous of these prisoners in Wustrau was Musa Jalil, a person who later formed a resistance group against the Nazi regime. Unfortunately, the group was discovered by the Gestapo, and most of its members were executed on August 25, 1944 in Plötzensee prison.

Wustrau

Wustrau is located in the district Ostprignitz-Ruppin about 70 km northwest of Berlin. It has the geographical coordinates 52°51’N, 12°52’W and lies at an altitude of 38 meters above sea level. The area is characterized by lakes formed at the end of the last ice age. Wustrau is located at the southernmost end of one of the Ruppin lake. The area has been inhabited by Slavic groups since at least the 13th century C.E., was invaded several times by the Swedes in the 17th and 18th centuries, and then ruled by the von Zieten family, a branch of the Prussian dynasty, after 1766, as attested by a small palace in the village(fig.4).

Excavation

The main goal of our archaeological soundings in Wustrau was to recover material remains that would reveal practices within the camp, including those of repression and racism. A brief and unsystematic surface survey in the surroundings of Wustrau in 2018 had already revealed elements of the indoctrination camp in the form of a barrack’s foundations still visible on the ground surface. In the first of two short seasons, architectural traces and finds were recovered in a series of five excavation trenches labeled 1, 2, 6, 7, and 8(fig.5). In 2021, three more trenches were added to investigate open areas of the camp and another barrack that was located next to the small river Rhin at the southern edge of the camp. In 2020, three of four corners of a barrack were uncovered, including massive concrete foundations that reached a depth of up to 1m(plan.1). Deep foundations were necessary because of the marshy environment of this area. The upper walls of the barracks consisted of a footing of kiln-fired bricks and walls of wooden planks, covered by a gabled roof (knowledge of the walls and roof come from documentary sources) (fig.6 A-C).

One of the most interesting finds was a button of a uniform that was decorated with a five-pointed star as well as hammer and sickle, clearly from a Red Army uniform (fig.7). Since documents inform us that the barracks had been built by the prisoners themselves, they must also have been responsible for leaving this (subversive) trace of their presence. Rediscovered more than 80 years later, it is a sign of resistance against the conditions of confinement.

Historical documents attest to daily lessons lasting six hours, followed by supplementary discussions. Prisoners were even taken to various German cities to learn National Socialist principles. Excavation finds confirm the sources that mention teaching: we discovered many broken pieces of thin slate tablets, some with incised lines or grids for writing letters and numbers. Styli for writing on the slates were frequent finds as well (fig.8-9).

At the opposite end of the barrack, we found a more recent layer from the times of the German Democratic Republic that contains finds from a doctor's office. Apparently, parts of the barrack continued to be used by people from the nearby village of Wußrau after the demise of the Nazis in 1945. An aerial photograph from 1953 shows that the northeastern portion of the school barrack was partitioned off from the southwest section. In the northeastern segment, we discovered partially melted test tubes, needles from syringes, and small containers for medicine. One test tube contained the inscription "VEB Leipziger ...", which should be completed with "... Arzneimittel werk" (fig.10). The company was founded in 1957, and we therefore assume that the doctor's assemblage dates from around 1960.

Conclusion

This project of an archaeology of modern times in Germany helped to reconstruct elements of violent practices and ruthless indoctrination by the Nazis and their murderous system, the forced education camp for Tatar Muslims and other prisoners of war from the east. This system sought to deploy the ethnicities of the Soviet Army in what the Nazis conceived of as their eastern European colonies. However, as we know now, the project of indoctrination of Soviet Muslim prisoners to serve the Nazi system failed badly. Miraculously, two notebooks with poems of Musa Jalil survived (fig.11). They give ample testimony of his feelings while in Berlin's Moabit prison awaiting his death.

باستان‌شناسی مدرن

اردوگاه تعلیم تلقینی نازی‌ها، وُسترا، برندنبورگ*

مرتضی حصارى^I؛ راینهارد برنیک^{II}؛ سوزان پولاک^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۸۹ - ۳۷۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.371>

چکیده

باستان‌شناسی در دهه‌های گذشته، پژوهش‌های جوامع مابین عصر صنعتی تا زمان حاضر را به‌عنوان شاخه‌ای از دوره تاریخی متأخر را به خود اختصاص داده است. مواد مطالعاتی فرهنگی این شاخه پژوهشی باستان‌شناسی، در این دوره زمانی منابع نوشتاری بایگانی‌شده، منابع صوتی و تصویری و شاهدان عینی هستند که در کنار یافته‌های کاوش‌های مورد هدف، به شکل مطمئن‌تری مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. مطالعات باستان‌شناسی مدرن که همان عصر صنعتی یا دوره جهانی شدن است، تصویری مناسب از روند فرهنگی فردی و جمعی جامعه مورد مطالعه را مستند می‌کند. روش باستان‌شناسی مدرن در چارچوب یک دانش میان‌رشته‌ای، از رشته‌های تاریخ‌هنر، تاریخ، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، جرم‌شناسی معاصر در تجزیه و تحلیل یافته‌های خود یاری می‌گیرد. در این پژوهش که در چارچوب مطالعات باستان‌شناسی مدرن و معاصر انجام گرفت، یکی از اردوگاه‌های آموزشی نازی‌ها در جنگ جهانی دوم مورد پژوهش باستان‌شناسی قرار می‌گیرد. در این اردوگاه، به اسرا آموزش‌های اجباری مورد نظر نازی‌ها را آموزش می‌دادند تا در آینده در مناطق روسی، برنامه‌های آن‌ها را اجرا نمایند. کاوش باستان‌شناسی وُسترا با توجه به مبانی مطالعات باستان‌شناسی مدرن و برنامه‌های مشترک دانشگاه برلین، دانشگاه هنر اصفهان و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری انجام پذیرفت. وُسترا در استان برندنبورگ، شهرستان شرق پریگنیتس - رویین و حدود ۷۰ کیلومتری شمال شهر برلین قرار دارد. اساس یافته‌های این پژوهش برپایه مطالعات میدانی قرار گرفته است و جهت نتیجه‌گیری مطمئن از منابع مکتوب و اسناد طبقه‌بندی شده در دوره مورد مطالعه استفاده شده است. و مشخص شد که این اردوگاه جهت آموزش خرابکاری به اسرای مسلمان تاتار در سرزمین‌های اتحاد جماهیر شوروی بنا شده است.

کلیدواژگان: باستان‌شناسی مدرن، جنگ جهانی دوم، اردوگاه کار اجباری، وُسترا.

*. این مقاله در چارچوب تعهدات و طرح‌های پژوهشی مشترک پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان و دانشگاه مستقل برلین انجام و منتشر گردیده است.

I. دانشیار گروه باستان‌شناسی پیش‌اتاریخ، پژوهشگاه باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mhessari@yahoo.de

II. استاد مؤسسه باستان‌شناسی غرب آسیا، دانشگاه مستقل برلین، برلین، آلمان.

III. استاد مؤسسه باستان‌شناسی غرب آسیا، دانشگاه مستقل برلین، برلین، آلمان.

ارجاع به مقاله: حصارى، مرتضی؛ برنیک، راینهارد؛ و پولاک، سوزان، (۱۴۰۱). «باستان‌شناسی مدرن؛ اردوگاه تعلیم تلقینی نازی‌ها، وُسترا، برندنبورگ». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۳۸۹-۳۷۱ (https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.21.371).

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-817-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشگاه باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
براین‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

باستان‌شناسی دانش انسان‌شناسانه با هدف دستیابی به شناخت انسان و بازسازی رفتارهای او بر مبنای بقایای مادی برجای مانده است. این شناخت می‌تواند مربوط به انسان دوره پارینه‌سنگی قدیم تا انسان چند لحظه قبل باشد. این بازسازی رفتار براساس اشیاء و موادی هستند که فی‌النفسه ناقص و خالی از وجود انسانی هستند. شاخه‌ای از باستان‌شناسی به نام «باستان‌شناسی مدرن یا معاصر» است که به گذشته نه‌چندان دور می‌نگرد و انسان را در بستر زمان گذشته نزدیک مطالعه می‌کند. در این شاخه از علوم میان‌رشته‌ای بیشتری استفاده می‌شود از شناخت اسناد مکتوب و اسناد صوتی و تصویری تا تاریخ‌هنر و جرم‌شناسی، از علوم مورد استفاده در این شاخه هستند. یکی از این مطالعات، بررسی - اردوگاه اسرای جنگ جهانی دوم - وسترا - در شهر برلین است که توسط هیأت مشترک ایرانی-آلمانی مورد کاوش و بررسی باستان‌شناسی قرار گرفت. بعد از جنگ جهانی اول در آلمان نشانه‌های ملی‌گرایی به همراه قدرت‌طلبی استعماری و نژادپرستی افراطی، ظهور پیدا می‌کند. این نشانه‌ها در چارچوب تفکر سوسیالیسم ملی‌گرا که تحت رهبری «آدولف هیتلر» از ۱۹۳۳ آغاز و تا ۱۹۴۵ م.، در آلمان به شکل نژادپرستانه - فاشیستی خود را نشان داد (Dallin, 1957). در سال ۱۹۴۱ م.، آلمان به اتحاد جماهیر شوروی سابق حمله کرد و جبهه جدیدی به نام جبهه شرق گشود. یورش آلمان‌ها در ابتدا موفقیت‌آمیز بود و سریع توانستند بخش وسیعی از شوروی را تحت اشغال خود در آورند؛ همچنین در مدت زمان کوتاهی بیش از یک میلیون نفر با قومیت‌های مختلف اتباع شوروی را به اسارت خود درآوردند. با توجه به وسعت سرزمین‌های اشغالی و نیز تعداد زیاد اسرا، یک هفته بعد از حمله، وزارت شرق در کابینه دولت نازی تأسیس شد. در خصوص چگونگی و برخورد با اسرا که از اقوام و ادیان مختلف بودند، در این وزارتخانه مورد بحث و ارزیابی قرار می‌گرفت. یکی از این موارد امکان‌سنجی و چگونگی به خدمت گرفتن گروه‌های مختلف قومی اسرای روسی در ارتش و بخش‌های مختلف نیروهای ویژه مسلح سرکوب‌گر نظام سوسیالیسم ملی‌گرا، «اس.اس.» (Schutzstaffel: SS)، تصمیم‌گیری می‌شد (Cwiklinski, 2000: 149).

با راه‌اندازی بخش اسرای جنگی در ژولای ۱۹۴۱ م.، اسرای جنگی تمامی اردوگاه‌ها سرشماری و براساس قومیت، جداسازی شدند. با ادامه جنگ و قدرت گرفتن بیشتر اس.اس.، دیگر وزارت خارجه در خصوص ارتباطات و نظم‌دهی مناسبات دیپلماتیک نقش کلیدی نداشت و از ۱۹۴۳ م.، اس.اس. بعد از گسترش محدوده اختیاراتش، استفاده از اسرا مانند ترک‌تباران و هم‌زمان با برنامه تحت عنوان تغییر تعلیم آن‌ها (re-education)، در اردوگاه‌ها هدف‌گذاری شد و استفاده آن‌ها در پشت جبهه‌های جنگ، نقش محوری برای آن‌ها ترسیم شد، آن‌ها این گروه‌ها را به عنوان بخش‌های نظامی تحت نظر خود قرار دادند، موضوعی که می‌توان ریشه آن را به شکل دیگری، در جنگ جهانی اول که گروه‌های سربازان آلمانی در خدمت لشکر عثمانی بودند، جست‌وجو نمود (Schwanitz, 2007: 29). در جنگ جهانی دوم می‌توان چنین رویکردی را در سیاست نازی‌ها تحت حاکمیت هیتلر به نام «جهاد آلمانی» (Jihad made in Germany) در میان گروه‌های نژادی اسرای جبهه شرق مشاهده کرد، در این نظام برنامه‌ریزی شده تعلیماتی جدید، «تعلیمی-تلقینی»، پیش از اعزام احتمالی در نظر گرفته شده بود، در این نظام افراد آماده اعزام به جبهه شرق و یا داخل سرزمین اتحاد جماهیر شوروی، تحت نظر وزارت شرق، آموزش می‌دیدند، سپس به سرزمین‌های اجدادی‌شان در مناطق مختلف خاک شوروی، جهت خراب‌کاری و یا جنگ‌های نامنظم اعزام می‌شدند (Ibid: 30-31). بعد از اتمام دوره‌ها، آن‌ها را در گردان‌هایی به نام «گردان‌های مسلمان شرقی» تجهیز کرده و به سوی جبهه شرق اعزام می‌شدند. براساس مدارک به دست آمده از اس.اس.، انگیزه تأسیس این نظام، جمع‌آوری تمام ترکان مسلمان (ولگاتاتار، آذربایجانی‌ها، ترکستانی‌ها) و

اتحاد آن‌ها در جهت مبارزه بر نظام بلشویک و از هم پاشیدن درونی اتحاد جماهیر شوروی است. یکی از گروه‌های قومی جدا شده از اسرای جنگی روس‌ها، در تابستان ۱۹۴۲ م.، تاتارها هستند که علاوه بر تاتارهای ولگا، باشیکیرها و تاتار زبان‌ها را شامل می‌شد (Cwiklinski, 2000: 157). اسرای تاتار که در سال ۱۹۴۱ و اوایل سال ۱۹۴۲ م.، از شهرهای بلوستوک (Beloſtok)، گروندو (Grondo)، لواو (Lwow)، کرتش (Kertsch)، شارکو (Charkow) به اسارت نازی‌ها درآمدند، در ابتدای اسارت، به آن‌ها گرسنگی دادند و به بیگاری گماشته شدند؛ سپس بخشی از نیروهای اسیر شده شوروی را جهت آموزش و اعزام به جبهه‌های روسیه آموزش دادند، آن‌ها حتی روزنامه مخصوص خودشان به نام «ایدل-اورال» (Idel-Ural) را در اردوگاه‌های مختص خود آماده می‌کردند (Motadel, 2014: 205-213; Gimadeev & Plamper, 2017; Gaynetdinow, 2016; Hoffmann, 1986: 11, 20-21).

چارچوب پژوهش

در محدوده جغرافیایی مورد مطالعه، هرچند بخشی از پرونده‌هایی که اطلاعات اردوگاه‌های کار اجباری در زمان اتمام جنگ و بعد از آن از بین برده شد، وجود اردوگاه‌های کار اجباری گروه‌های مختلف انسانی، مانند بازداشت‌شدگان آلمانی توسط «گشتاپو» در برلین و همچنین اسرای جنگ جهانی دوم در این استان گزارش شده است؛ بخشی از این اسرا و زندانیان در شرکت‌های آلمانی همکار رژیم نازی مانند «باست‌فازر» (Bastfaser) به بیگاری بی‌رحمانه‌ای گماشته شده بودند (Pagenstecher, 2004 B: 71-75; Pagenstecher, 2004 C: 108). با گشوده شدن جبهه جدید توسط آلمان‌ها در شرق، اسرای ارتش سرخ شوروی به این منطقه منتقل شدند. در سال ۱۹۴۲ م.، اردوگاه اسرای وُسترا در حاشیه جنوب شرقی روستا، تعداد ۱۵۰۰ اسیرجنگی با قومیت‌های مختلف که بخشی از آن‌ها از گروه‌های مسلمان تاتارهای معروف به «ولگاتاتار» از منطقه قفقاز بودند، نگهداری و تعلیم داده می‌شدند تا بعدها در گردان مشخص منطقه ایدل-اورال به خدمت گرفته شوند (Theilig, 2019: 25; Kuhlmann-Smirnov: 2004: 42; Bundesarchiv, 1944). (تصویر ۱).

تصویر ۱. عکس بایگانی از اردوگاه گردان ایدل-اورال تاتار (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. Archive photo of Gordan Edel ural Tatar camp (Authors, 2020).

از معروف‌ترین این اسرا می‌توان از «موسی جلیل» نام برد، فردی که بعدها گروه مقاومتی بر علیه رژیم نازی با نام گروه مقاومت موسی جلیل تشکیل داد. این گروه توسط گشتاپو کشف و

بیشتر اعضای آن در ۲۵ اگوست ۱۹۴۴ م.، اعدام شدند (Gimadeev & Plamper, 2007: 99-100; Khalilov, 2013).

در این اردوگاه، به اسرا آموزش‌های اجباری مورد نظر نازی‌ها را آموزش می‌دادند تا در آینده در مناطق روسی، برنامه‌های آن‌ها را اجرا نمایند. در همین جا بایستی در نظر داشت براساس گزارش‌ها، حدود ۱۰ میلیون نفر از ۲۰ کشور اروپایی که در ۴۴۰۰۰ اردوگاه کار اجباری و اردوگاه مرگ به بیگاری کشیده شده بودند. بیشترین آن‌ها از اسرای کشورهای لهستان و اتحاد جماهیر شوروی بود که حدود ۶ میلیون نفر تخمین زده شده که فقط ۵ میلیون نفر از اسرا فقط از شوروی بوده‌اند (Pagenstecher A, 2004: 9).

تمرکز اصلی پژوهش بر روی یافته‌های فرهنگی بنا شده بود که نشان از محدودیت‌های اعمال شده بر روی اسرای اردوگاه، به ویژه اعمال نژادپرستانه است. در همین چارچوب، براساس یافته‌های به دست آمده از بررسی‌های سطحی سال ۲۰۱۸ م.، در محدوده اردوگاه تعلیم اجباری وُسترا، بقایای پی کلبه‌های اردوگاه و تعدادی وسایل مخابراتی و ارتباطی ارتش نازی به دست آمد. با توجه به بایگانی‌های تاریخی (تصویر ۲) و یافته‌های سطحی (تصویر ۳)، کاوش باستان‌شناسی معاصر به منظور شناخت ساختار معماری و بازخوانی مواد مادی، بخش‌های مختلف اردوگاه و مستندات مرتبط به آموزش اسرای تاتار توسط نازی‌ها، در اردوگاه تعلیماتی اسرای وُسترا برنامه‌ریزی شد؛ از این رو پژوهش مبتنی بر مستندات تاریخی (Theilig, 2010) و در چارچوب نظری کاوش باستان‌شناسی تاریخی (Historical Archaeology) یا باستان‌شناسی مدرن (Modern Archaeology)، که نه فقط به دنبال توالی گاه‌نگاری فرهنگی-تاریخی است، بلکه یافت و بررسی ارتباط یافته‌های مادی میان شکل و فرم آن‌ها نیز از اهداف آن است (Bernbeck & Pollock, 2020). محدوده زمانی باستان‌شناسی مدرن دربرگیرنده بازه زمانی قرن ۱۹ م. تاکنون است و از دوره معاصر که از پایان جنگ جهانی دوم شروع می‌شود، متفاوت است. در همین راستا با مبانی علمی درک مناسبی برای باززنده‌سازی چارچوب‌های رفتاری جامعه عصر مدرن است (در این خصوص ر. ک. به: Schnapp et al., 2004).

کاوش باستان‌شناسی وُسترا با توجه به مبانی مطالعات باستان‌شناسی مدرن و برنامه‌های مشترک دانشگاه برلین، دانشگاه هنر اصفهان و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، در چارچوب مطالعات صلح و نزاع دانشگاه مستقل برلین مورد حمایت مالی قرار گرفت. این کاوش با مجوز کاوش میراث فرهنگی ایالت برندنبورگ، به منظور بازخوانی آثار مادی به جا مانده از اردوگاه تعلیم اجباری مسلمانان تاتار در وُسترا، در شمال غرب برلین به صورت مشترک انجام گرفت.

موقعیت جغرافیایی وُسترا

وُسترا، در استان برندنبورگ، شهرستان شرق پریگنیتس-روپین (Ostprignitz-Ruppin)، شرق بخش فهربلین)، (Fehrbelin) حدود ۷۰ کیلومتری شمال شهر برلین قرار دارد. مختصات جغرافیایی آن $N, 12^{\circ}52'O^{\circ}52^{\circ}51$ و ارتفاع آن ۳۸ متر از سطح دریا است. ویژگی این محدوده جغرافیایی، دریاچه‌ها و رودخانه‌های باریک و طولانی است. این دریاچه‌ها به واسطه ذوب شدن یخچال‌ها در آخرین دوره یخبندان به وجود آمده‌اند. وُسترا در بخش انتهایی جنوب یکی از همین دریاچه‌ها قرار دارد (تصویر ۴). حداقل از قرن ۱۳ م. این منطقه توسط قبایل اسلاو مورد اسکان قرار گرفته است و بارها در قرون ۱۷ و ۱۸ م. توسط سوئدی‌ها مورد تاخت و تاز قرار گرفته است؛ سپس در سال ۱۷۶۶ م. خاندان فون‌سیتن (Von Zieten) از طایفه پرویس (Preuß) این ناحیه را تحت حکومت خود قرار داد. از آثار باستانی آن می‌توان از قصر، محل ماهی‌گیری و یخچالی که تاریخ ساخت آن ۱۵۰۰ م.، است، نام برد (در این خصوص ر. ک. به: Plate, 1998).

تصویر ۲. اردوگاه‌های کار اجباری، بالا، اردوگاه فهربلین عکس در سال ۱۹۳۸ م. پایین، اردوگاه کار وُسترا (Pagenstecher, 2004 b: 108).

Fig. 2. Forced labor camp, above, Fehrbellin camp in 1983, bottom, Wustrau labor camp (Pagenstecher, 2004 b: 108).

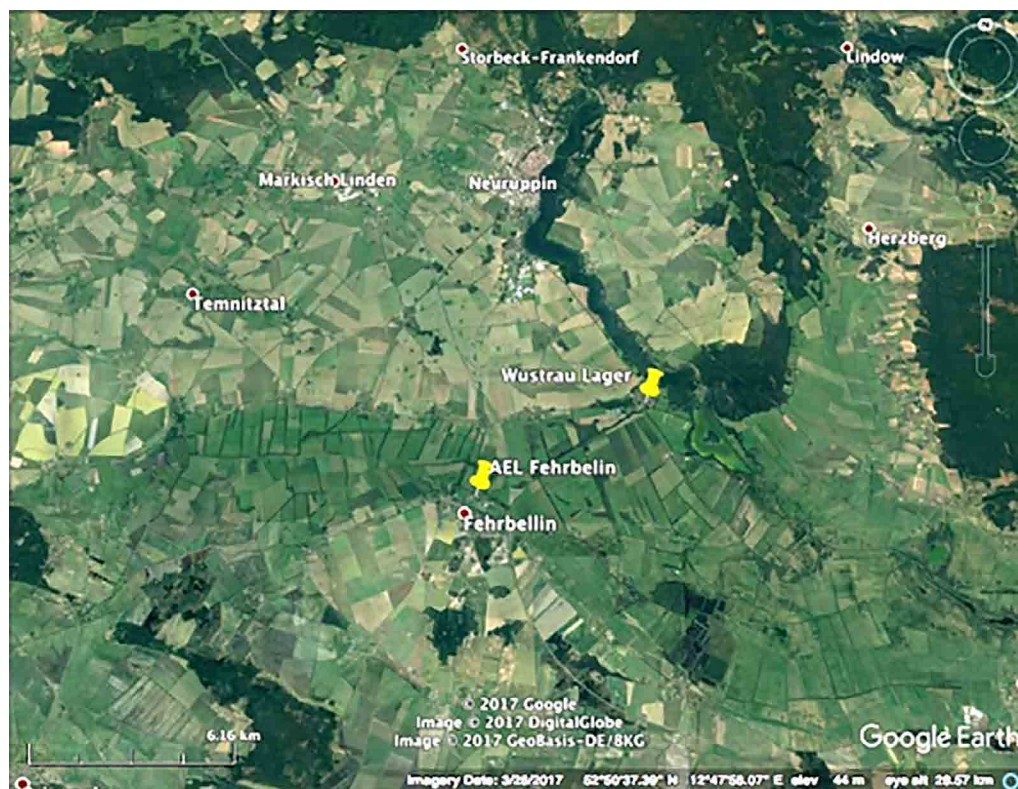
کاوش

کاوش مشترک گروه آلمانی-ایرانی، برخلاف سنت همیشگی، که حضور سنتی باستان‌شناسان اروپایی، آمریکایی و ژاپنی در کشورهای غرب آسیا است، شاهد انجام کاوش باستان‌شناسی مشترک در آلمان هستیم که نه در جست‌وجوی ریشه‌های فرهنگی کشور ایران، بلکه در اولین همکاری مشترک باستان‌شناسی، در پی بازخوانی بخشی از جامعه دوره نواستعمارگرایی نازی است. یافته‌های مادی به دست آمده از کاوش و مستندات تاریخی، مورد بررسی و تفسیر تاریخی-باستان‌شناسی معاصر تیم مشترک قرار گرفت. اقدامی که هم در نوع موضوع و هم محل اجرای طرح برای مطالعات میراث فرهنگی ایران و آلمان فصل جدیدی است.

تصویر ۳. بررسی مقدماتی جهت کاوش در سال ۲۰۱۸ م.؛ عکس چپ از اشتفان تای لیگ، راست از: توماس کرس‌تینگ.

Fig. 3. Preliminary survey for exploration in 2018; right photo: Stephan Theilig; left: Thomas Kersting.

تصویر ۴. عکس هوایی وُسترا همراه نواحی همجوار (Google Earth, 2019).

Fig. 4. Aerial photo of Wustrau with neighboring areas (Google Earth, 2019).

کاوش با مجوز اداره باستان‌شناسی و ابنیه ایالت برندنبورگ، با تمرکز کاوش بر کلبه‌های اردوگاه به‌ویژه کلبه اسرای معروف به «کلبه کارکرد اداری» و «کلبه بهداشتی» انجام گرفت. در فصل نخست کاوش از ۸ کارگاه کاوش، ۵ کارگاه ۱، ۲، ۶، ۷ و ۸ یافته‌های مادی، مرتبط به اردوگاه آموزش اجباری مسلمانان تاتار و نیز دوره متأخرتر به دست آمد (تصویر ۵).

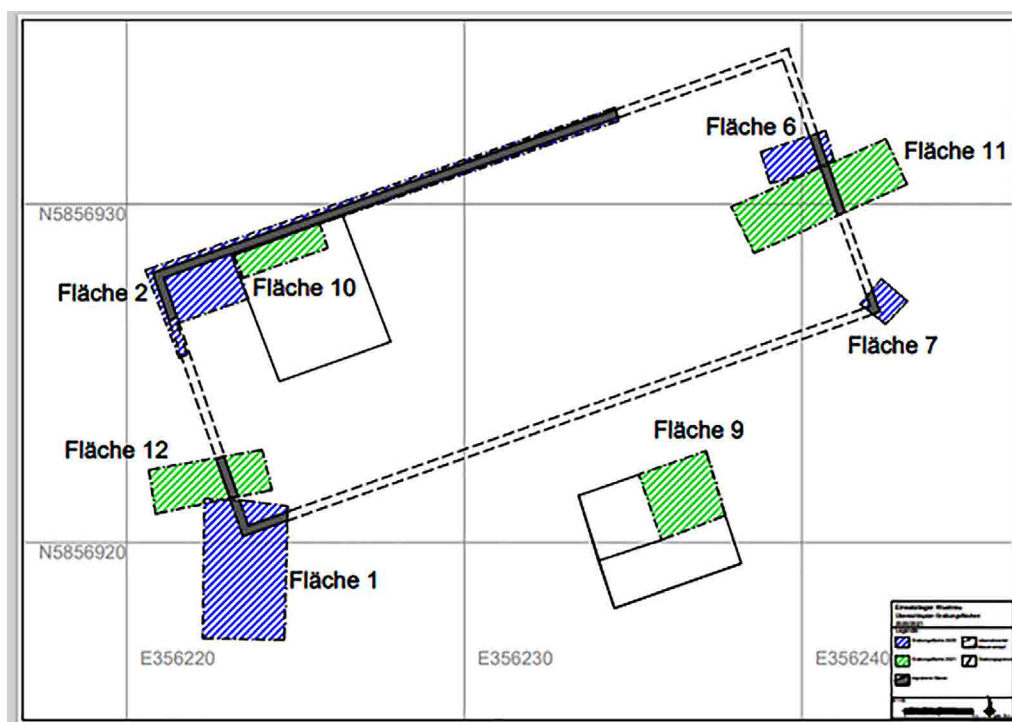
تصویر ۵. نشانه‌های قرمز کارگاه‌های کاوش سال ۲۰۲۰ م. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 5. Red signs of exploration sounding, 2020 (Authors, 2020).

در سال ۲۰۲۱ م. کارگاه‌های ۹، ۱۰ و ۱۱ جهت دستیابی احتمالی به مواد فرهنگی در فضای باز اردوگاه و در کنار کلبه‌های استقرار اسرای تاتار اضافه شد، از کاوش در این کارگاه‌ها دومین کلبه، درست در کنار رود کوچک راین (Rhin) آشکار شد (تصویر ۵). در مجموع دو فصل کاوش تعداد ۸ کارگاه، درخصوص مکان کلبه‌های اسرای تاتار مورد کاوش قرار گرفت (نقشه ۱).

نقشه معماری

در پی کاوش انجام‌شده، نقشه معماری راست‌گوشه و مستطیل‌شکلی از کلبه‌های اسرای تاتار مشخص شد؛ نقشه کلبه نخست، با توجه به کاوش کارگاه‌های ۱، ۲، ۶ و ۷ که گوشه‌های نقشه مستطیلی که در شکل در بخش‌های سفید به خوبی مشاهده می‌شوند، پی معماری از بتن است (نقشه ۱، تصویر ۶ الف و ب). دومین کلبه با پی بتنی نیز با نقشه راست‌گوشه مستطیل‌شکل است که نشان از برنامه ساخت کلبه‌ها در این اردوگاه است (تصویر ۶ ج). در کارگاه ۱، به منظور شناخت عمق پی و مشخص شدن بهتر نقشه معماری بخش بیرونی کلبه، کاوش تا عمق ۱۰۰ سانتی‌متر

نقشه ۱. کارگاه‌های مربوط به کلبه‌های کاوش دو فصل (کلارا سارنیتسکی، ۱۴۰۰).

Map 1. Soundings for the exploration of the first barracks (Klara Czarnitzki, 2021).

ادامه پیدا کرد (تصویر ۶ ب)، در هنگام کاوش در کارگاه ۱۱ مشخص شد که به احتمال زیاد این کلبه حداقل دارای دو بخش با دو ورودی بوده است (تصویر ۶ ج). همان‌گونه که (در تصویر ۶ ب و ج) به خوبی مشخص است، با توجه به نوع زمین‌های باتلاقی این منطقه، جهت ساخت کلبه‌ها ابتدا زمین را خشک و سپس با بلوک‌های بتنی پی‌ریزی می‌کردند. ابعاد دو کلبه تقریباً یکسان هستند. بر روی پی بتنی ردیفی از خشت‌های گلی بنا کرده، و سپس دیوارهای چوبی را به‌عنوان دیوار اصلی ساخته و در نهایت سقف بنا را روی دیوار بنا کرده که این سقف بعدها مورد بازسازی و مرمت قرار گرفته‌اند؛ کلبه‌هایی که به خوبی در عکس‌های قدیمی مشاهده می‌شوند (تصویر ۱). براساس یافته‌های مادی به دست آمده، نام یکی از کلبه‌ها در اردوگاه را «کلبه اداری-پشتیبانی» و دومی را «کلبه عمومی پخت‌وپز و بهداشت» نام‌گذاری شد.

یافته‌های فرهنگی

یافته‌های مادی فرهنگی مختلفی مانند شواهد مقاومت، آموزش و درمان به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرند.

- نشان امید و استقامت

در بخشی از کارگاه ۱ (تصویر ۶ ب)، بر روی یک بلوک بتنی، اثر یک دکمه لباس اسیر تاتار کشف شد؛ اثر دکمه نشان داس، چکش و ستاره پنج‌پر است. با بررسی اثر دکمه با لباس‌های فرم سربازان ارتش سرخ شوروی، مشخص شد این دکمه به یک افسر جزء تعلق داشته است (تصویر ۷). براساس مستندات، مشخص است که ساخت اردوگاه‌ها، توسط اسرا انجام می‌شده است. این نشان که از یک دکمه لباس افسر تاتار به صورت مخفیانه بر روی بتن خیس و نم‌دار، در زمان ساخت کلبه،

تصویر ۶ الف. عکس هوایی وضعیت فعلی محوطه اردوگاه، بخش‌های سفیدرنگ کارگاه‌های کاوش؛ ب. عمق پی بتنی کلبه اول (دنیل شفر).

Fig. 6A. Aerial photo of the current state of the area (Felix Wolter, 2020), white sections of sounding, 6B. deep concrete foundations of the first barrack (Daniel Schäfer).

تصویر ۶ ج. فضای کلبه دوم اسرای تاتار (عکس از: نولون رول، ۱۴۰۰).

Fig. 6 C. The space of the second barracks of the Tatar prisoners (Nolwen Rol, 2021).

به اصطلاح مهمور شده است. کشف این اثر مهرشده با دکمه لباس افسر تاتار بعد از ۷۰ سال، نشان استقامت و مقاومت است. استقامت و مقاومتی که با پذیرش خطر فراوان انجام این عمل در زمان انجام کار اجباری در اردوگاه، نشان از مقاومت تا آزادی و رهایی احتمالی در آینده است.

تصویر ۷. نشان استقامت و مقاومت (اثر دکمه افسر شوروی با نشان داس، چکش و ستاره پنج پر (عکس از: فلیکس ولتر، ۱۳۹۹).

Fig. 7. A sign of endurance and resistance, the effect of a button of a Soviet officer with a sickle, a hammer and a five pointed star (photo by: Felix Wolter).

شواهد آموزش در اردوگاه

مستندات تاریخی بیانگر آموزش روزانه شش ساعته در اردوگاه است، به این زمان بحث‌های تکمیلی و بررسی اوضاع اجتماعی روز نیز باید اضافه شود. در راستای تعلیم به منظور یادگیری اصول نازی، آن‌ها را برای بازدید به شهرهای مختلف آلمان نیز می‌بردند. سفرها و بازدیدها متنوع و برای دیدن بناهای قدیمی و جدید فرهنگی، کارخانه‌ها، سینما و غیره برنامه‌ریزی شده بود (Bundesarchiv, 1944, R6/592: 16-18). براساس یافته‌های به دست آمده از کاوش، به ویژه از کارگاه ۲، قلم نگارش (تصویر ۸) و تخته‌های سنگی سیاه شکسته که کاربرد نگارش متن و آموزش ریاضی است، به وضوح بخش آموزش و تعلیم را در این کارگاه تأیید می‌کند. بر روی یکی از الواح سنگی باریک، چهار ردیف خط منظم جهت نگارش و تعلیم خط (ادبیات و غیره) کشیده شده است. بر روی قسمت پشت این تخته سیاه، بخش بندی شده است و برای عملیات حسابرسی و آموزش حساب مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این یافته به خوبی متون مکتوب تاریخی جهت تعلیم اجباری اسرا در نظام نازی‌ها را تأیید می‌کند (تصویر ۹).

تصویر ۹. لوح نگارشی (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 9. Writing tablet (Authors, 2020).

تصویر ۸. قلم نگارش (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 8. Writing pen (Authors, 2020).

شواهد درمان

در بخش انتهایی کارگاه ۶ کاوش، بقایای یک دوره متأخرتر به دست آمد. آثار این دوره متعلق به ابتدای ظهور حکومت آلمان شرقی است. به نظر می‌رسد که بخشی از این کلبه، درست بعد از پایان جنگ جهانی دوم در سال ۱۹۴۵ م. به عنوان مطب استفاده شده است. تصویر هوایی از سال ۱۹۵۳ م. نشان می‌دهد که نیمه شمال شرقی کلبه از بخش جنوب غربی جدا شده است؛ در این بخش، آثاری مانند بقایای ذوب شده شیشه‌های سرم، شیشه‌های نگه‌داری دارو و لوله آزمایش به دست آمد. بر روی لوله آزمایش شرکت ملی لاپیزیک (VEB) حک شده است (تصویر ۱۰)، این لوله از شرکت ملی دارویی است که در سال ۱۹۵۳ م. افتتاح شده بود. به نظر می‌رسد، این لوله مربوط به سال ۱۹۶۰ م. است. باستان‌شناسی مدرن و شناخت توالی مراحل زمانی این دوره، مانند باستان‌شناسی دوره‌های پیش از تاریخ و تاریخی دشواری‌های خود را دارد.

برآیند تاریخ فرهنگی

یکی از ویژگی‌های این کاوش مشترک، تغییر نگاه روش‌مند عملی و نظری از کاوش همیشگی در کشورهای جنوب غرب آسیا در اروپا است. با این نگاه می‌توان میراث فرهنگی معاصر و کهن دو

تصویر ۱۰. لوله آزمایش از شرکت داورسازی ملی لایپزیک (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 10. Test tube from VEB Leipziger Arzneimittelwerk (“people-owned Leipzig Pharmaceutical Company”) Company (Authors, 2020).

کشور در بخش‌های میراث فرهنگی و دیپلماسی مورد تأکید و بررسی قرار گیرد. در باستان‌شناسی معاصر، به‌ویژه نگاه‌های نو استعماری کشورهایی مانند: آلمان نازی، ایتالیا و ژاپن فاشیستی در جنگ جهانی مورد مطالعه و راهکاری برای تثبیت صلح می‌شود؛ راهکاری که اگر مشخص شود، کشورهای استعمارگر معاصر منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای شناسایی و با ابزارهای لازم به عموم مردم براساس مدارک معرفی می‌شوند. کاوش باستان‌شناسی معاصر در کشور آلمان، بخشی از تاریخچه فکری و اجرایی نظام نازی، به‌ویژه در اردوگاه‌های آموزش اجباری مسلمانان تاتار را بازسازی کرد. این نظام سعی در استفاده از قومیت‌های مخالف ارتش شوروی را داشت که در مناطق شرقی تحت نظارت وزارت شرق و نیروهای ویژه اس.اس. (Petke, 2021) مورد استفاده قرار می‌گرفتند. براساس مستندات بایگانی اطلاعات که از اسناد به‌جا مانده درخصوص فهرست اسرای اردوگاه به‌دست آمده است، مشخص شد، اسرا باید خودشان برنامه ساخت کلبه‌های اردوگاه را زیر نظر نگهبانان و مهندسان اجرا می‌کردند. مقاومت و امید افسر تاتار را به شکلی دیگر در شعرهای شاعر اسیر تاتار، موسی جلیل (تصویر ۱۱)، مشاهده می‌شود (Dshalil, 1957; Gimadeev & Plamper, 2007: 105). در یکی از شعرهای موسی جلیل که در ۳۵ نوامبر ۱۹۴۳ م سروده، آمده است:

«اگر خبرهای بدی از من برایت آوردند، که او خسته و فرسوده و از پای

افتاده است، حرفشان را باور نکن، عزیزم» (باقری، ۱۳۶۰: ۲۸).

براساس مستندات تاریخی، موسی جلیل را در پروژه اسرای روس مسلمان می‌توان به‌عنوان یکی از ریشه‌های شکست پروژه فکری نازی‌ها معرفی کرد. بعدها دیوانش، که در زندان موآبیت نگارش شده بود، بعد از مرگش منتشر شد. وی و ۱۰ تاتار هم‌فکرش در ۲۵ اگوست ۱۹۴۴ م. با فدا کردن جان خودشان در زندان برلین، برنامه‌های آموزش تلقینی نازی را شکست دادند (Gimadeev & Plamper, 2007: 104).

نتیجه‌گیری

طبقه‌بندی و تفاوت بین اردوگاه آموزش اجباری، اردوگاه کار اجباری و اردوگاه‌های برده‌داری بر طبق یافته‌های باستان‌شناسی به‌خوبی قابل جداسازی است. شرکت اسرای تاتار در کلاس‌های به‌اصطلاح تلقینی نازی‌ها در اردوگاه به‌واسطه لوحه‌های سیاه سنگی، که در کاوش به‌دست آمد، نشان می‌دهند که در یکی از کلبه‌های مورد کاوش وسترا، آموزش اسرا در چارچوب تعلیمی نازی‌ها انجام می‌شده است. در یک نگاه کلی بررسی‌های تاریخی و کاوش در وسترا، علاوه‌بر اضافه نمودن

تصویر ۱۱. موسی جلیل و همکاران نویسنده‌اش، ۱۹۴۰؛ پایین، نفر دوم از راست (Gimadeev & Plamper, 2007: 101).

Fig. 11. Musa Jalil et al., 1940; Bottom, second from right (Gimadeev & Plamper, 2007: 101).

به مستندات درخصوص اردوگاه‌های تعلیم تلقینی اجباری اسرای تاتار در زمان نازی‌ها، مانند نوع نقشه معماری، نشان امید و مقاومت اسرای تاتار را در عین انجام همکاری اجباری، به شکل اثر دکمه لباس، مستند شد. منابع تاریخی نیز مشخص نمود که چنین تعلیمیاتی نه تنها نتیجه مطلوب نداد، بلکه برخی شیوه‌های مورد استفاده آن‌ها بر علیه خودشان استفاده شد.

همچنین یافته‌های دوره آلمان شرقی نیز اهمیت دارند، حتی در روستای وسترا، مشخص نیست که چگونه وسایل پزشکی آنجا رسیده است؛ کاوش ما در حاشیه روستای یک مطب پزشکی را مشخص کرد و چنین امکانات مجهز پزشکی برای روستای کوچکی تعجب‌آور است.

در پایان بایستی بیان شود، در پی دستیابی به کلبه دیگری در اردوگاه اسرا، این کلبه براساس عکس‌های نیروی هوایی بریتانیا شناسایی نشده بود، اما در محدوده این عکس هوایی بقایای اسلحه‌های زنگ‌زده شدید به دست آمد. احتمال داده می‌شود که کلبه ذکر شده، دارای پی بتنی نبوده است و در پایان جنگ، در درگیری نظامی آتش گرفته شده و از بین رفته است.

کتابنامه

- باقری، محمد، (۱۳۶۰). «دو شعر تاتاری». مجله هدهد، ۳ (۱): ۲۹-۲۷.

- Bagheri, M., (1360). "Two Tattar poems". *Hodhod Magazine*, 3 (1): 27-29
- Bernbeck, R. & Pollock, S., (2020). "Entdisziplinierung und Negation des Wissens: die Archäologie der Moderne". *Archäologische Informationen*, 43: 45-56.
- Bundesarchiv., (1944). "Drei Jahre Arbeit in Wußtrau". *Bericht über die Entstehung der ersten Sonderlager des RmBo zur Schulung ostvölkischer Kriegsgefangener für Propagandatätigkeit sowie über den Einsatz der Lehrgangsteilnehmer*. Deutschland. R6/592.

- Cwiklinski, S., (2000). “Die Panturkismus-Politik der SS: Angehörige sowjetischer Turkvölker als Objekte und Subjekte der SS-Politik”. In: *Herausgegeben von Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald, Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914 – 1945*: 149-156.
- Dallin, A., (1957). *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. London: Macmillan and Company, New York: St. Martin's Press.
- Dshalil, M., (1957). *Aus dem Moabiter Heft*. Gedichte, Berlin.
- Gaynetdinow, R., (2016). *Das Fiasko der Pläne des nationalsozialistischen Deutschlands, im Kampf gegen die Sowjetunion Tataren einzusetzen (Februar 1943)*. Dem 100. Geburtstag des tatarischen Dichters und Antifaschisten Mussa Dshalil gewidmet.
- Gimadeev, I. & Plamper, J., (2007). “Tatarstan: Mythos um Musa Džalil: Projektionsfläche für Identität”. *Osteuropa*, 97 (12): 97-115.
- Hoffmann, J., (1986). *Die Ostlegionen 1941-1943*. Freiburg: Verlag Rombach Freiburg.
- Khalilov, R., (2013). *Wer war Musa Jalil? Zur Erinnerung an den in Berlin-Plötzensee hingerichteten Dichter und Widerstandskämpfer Übersetzung: Dr. Alia Taissina*. Vortrag, Deutsches Historisches Museum, 28. August 2013, 18 Uhr.
- Kuhlmann-Smirnov, A., (2005). *Zur Migrationsgeschichte der russischen Displaced Persons in Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg*. Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Bremen.
- Motadel, D., (2014). *Islam and Nazi: German's War*. The Belknap Press of Harvard University Press. England.
- Pagenstecher, C., (2004A). “Zwangsarbeit und Arbeitserziehungslager im Nationalsozialismus. Die Geschichte des AEL Fehrbellin”. *Berliner Geschichtswerkstatt e.V. und Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung im Ministerium für Bildung, Jugend und Sport des Landes Brandenburg Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) Arbeitserziehungslager Fehrbellin Zwangsarbeiterinnen im Straflager der Gestapo*: 71-102.
- Pagenstecher, C., (2004B). “Arbeitssklavinnen für Gestapo und Hanffabrik. Die Geschichte des AEL Fehrbellin”. *Berliner Geschichtswerkstatt e.V. und Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung im Ministerium für Bildung, Jugend und Sport des Landes Brandenburg' Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) Arbeitserziehungslager Fehrbellin Zwangsarbeiterinnen im Straflager der Gestapo*: 71-102.
- Pagenstecher, C., (2004C). “Vergessen? Individuelle und kollektive Erinnerung. Die Geschichte des AEL Fehrbellin”. *Berliner Geschichtswerkstatt e. V. und Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung im Ministerium für Bildung, Jugend und Sport des Landes Brandenburg' Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) Arbeitserziehungslager Fehrbellin Zwangsarbeiterinnen im Straflager der Gestapo*: 103-118.

- Petke, S., (2021). *Muslime in der Wehrmacht und Waffen-SS. Rekrutierung – Ausbildung – Einsatz*. Berlin.
- Plate, C., (1998). “Die Besiedlungsgeschichte des Landes Ruppın”. In: E. Foster, Brandenburgisches Namenbuch, *Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar, Stuttgart*: 9-35.
- Schwanitz, W. G., (2007). “German's Middle East Policy”. *Middle East Review of International Affairs*, 11 (3): 25-41.
- Schnapp, J.; Shanks, M. & Tiews, M., (2004). “Archaeology, Modernism, Modernity Editors’ introduction to Archaeologies of the Modern”. *A special issue of Modernism/Modernit*, 11 (1): 1-16.
- Theilig, S., (2010). *Historische Konzeptionen von Körperlichkeit Interdisziplinäre Zugänge zu Transformationsprozessen in der Geschichte* (Kulturen – Kommunikation – Kontakte, Band 5).
- Theilig, S., (2019). “Halbmond im Havelland: Das Kriegsgefangenenlager in Wustrau (OPR)”. *Jahrestagung der Archäologie 2019 Erfassen – Erforschen – Erhalten – Erzählen. Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum*: 25-26.